

SERES ATTILA

Két összekötő pont a magyar–szovjet államközi kapcsolatok két világháború közti történetében

Genova, 1922 – Közeledés a színpalak mögött

1922 tavaszán nemzetközi gazdasági konferenciát hívtak össze Genovában, abból a célból, hogy helyreállítsák az európai államok között a háború előtt fennálló kereskedelmi kapcsolatokat, a szovjet föderáció tagállamai és Németország, valamint a kisebb vesztes államok részvételével. Az Antant arra próbálta rávenni a konferenciára szintén meghívott szovjet kormányt, hogy a cári kormányzat és a polgári kormányok által felvett kölcsönöket fizessék vissza, valamint az 1917 novemberi forradalom után államosított, külföldi tulajdonú ingatlanokat, ipari üzemeket adják vissza vagy fizessenek kártalanítást. Április 16-án, a konferencia ideje alatt, Németország és Szovjet-Oroszország Rapallóban egyezményt kötött a diplomáciai kapcsolatok felvételéről, valamint arról, hogy Szovjet-Oroszország lemond a Németországgal szembeni jóvátételi igényéről, Németország pedig arról a követeléséről, hogy az Oroszországban nacionalizált tulajdont visszaadják korábbi német tulajdonosaiknak. A nyugati nagyhatalmak gazdasági érdekeit az egyezménynek az a cikkelye sértette leginkább, amely kimondta, hogy Németországnak a megállapodásban rögzített kötelezettségeit abban az esetben kell teljesítenie, ha a szovjet fél nem elégíti ki más államok reparációs igényeit. Az egyezmény politikai jelentősége abban rejlett, hogy segítségével mindkét állam kiutat talált elszigetelt helyzetéből.

A genovai értekezlet a versailles-i konferencia után az első olyan nagyszabású nemzetközi politikai rendezvény volt, amelyen az európai nagyhatalmak és kisállamok tekintélyes számban képviseltették magukat. Ez kiváló lehetőséget nyújtott hivatalos és nem hivatalos összeköttetések megteremtésére. A konferencián résztvevő magyar delegáció – melynek vezetését *Bethlen István* miniszterelnök rövid ott tartózkodása után *Bánffy Miklós* külügyminiszter vette át – szintén szerette volna kihasználni az alkalmat a politikai manőverezésre: a kisebbségi kérdésnek a nyílt konferencián való megvitatására és egyes gazdasági javaslatok elfogadtatására. A konferencián négy bizottságban tárgyalták meg a főbb európai gazdasági és politikai problémákat. Ezek közül a magyar igények felvetésére és érvényesítésére a politikai bizottságon belül lett volna lehetőség, ahol a magyar kormányfő javasolta is a magyar kisebbségek kér-

désének áttekintését. A politikai bizottság munkakörébe utalt kérdések megvitatására a politikai bizottság albizottsága volt hivatott, amely azonban érdemben nem tárgyalta a kérdést. Magyarországnak nem volt módja arra sem, hogy befolyást gyakoroljon a gazdasági kérdések rendezésére: mivel a gazdasági bizottság albizottságának nem volt tagja, így csak írásban jelezhette a tervezetekkel kapcsolatos észrevételeit. Ilyen politikai légkörben szinte természetes volt Németország és Szovjet-Oroszország egymásra találása, illetve a kirekesztett államok közeledése. Bánffy három alkalommal találkozott *Grigorij Csicserin* szovjet külügyi népbiztossal: először véletlenül, az olasz király által a konferencia résztvevői számára adott villásreggelin, majd a szovjet fél ösztönzésére április 24-én, illetve május 2-án, amikor is érdemi tárgyalásokat folytatott vele. Ezeken a megbeszéléseken Erdély és Besszarábia területi státusának problémája, a két ország között az ezzel kapcsolatban létesíthető együttműködés, illetve a szovjet állam elismerésének kérdése játszott központi szerepet. A magyar vezetés a Romániával szembeni revízió elérése érdekében a szovjet-román ellentéteket is kész volt kiaknázni. Egy esetleges románellenes front létrehozása annál inkább elképzelhetőnek tűnt, mivel Genovában az európai gazdasági konszolidáció megteremtését célzó tárgyalások kimenetele bizonytalanná vált. Így az európai gazdasági egyenlenség mellé a kontinens keleti felén politikai instabilitás is társult.

A magyar és szovjet vezetésnek azonban elsősorban azzal a dilemmával kellett szembenéznie, hogy a rendezetlen politikai viszonyok ellenére Kelet-Európában az akkori status quo előbb-utóbb tartóssá válik, s annak gyökeres megváltoztatására nem lesz lehetőség. Mindkét állam célja – a belső társadalmi és politikai konszolidáció sikere érdekében – a fennálló hatalmi struktúrába történő, minél kedvezőbb feltételek melletti beilleszkedés, az adott politikai viszonyok elfogadása volt. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy bilaterális szerződések megkötésével és kisebb szövetségek létrehozásával kitörjenek abból a nemzetközi elszigeteltségből, amit a Kisantant vagy éppen a győztes nagyhatalmak kirekesztő politikája érlelt. Bánffy és Csicserin a harmadik találkozájukon megállapodtak abban, hogy Berlinben folytatják a katonai kooperációról szóló tárgyalásokat, de a két állam közeledési folyamatának további elmélyítését a magyar fél fogja kezdeményezni. Az 1922-ben igen feszült szovjet-román viszony, illetve a Bánffy és Csicserin első találkozásának idejére már ismertté vált rapallói egyezmény miatt a magyar külpolitika nem tért ki a további puhatolózó tárgyalások elől. A kapcsolatteremtést azonban Berlinben is a szovjet fél kezdeményezte. A nemzetközi konferencia óta eltelt időben olyan újabb tényezők merültek fel, amelyek a szovjet külpolitikát nyomatékosan a

genovai tárgyalások folytatására ösztönözték. Genovában az Antant államok képviselői és Szovjet-Oroszország nem tudtak megegyezni egymással, ezért 1922 nyarára ismét értekezletet hívtak össze Hágában, új javaslatok megvitatására. Az egymással szemben támasztott követelések kérdésében azonban ott sem sikerült megegyezni. A szovjet vezetés úgy értékelte az eseményeket, hogy a nyugati hatalmak újabb intervenciós beavatkozást készítenek elő, ezért nem áll érdekükben a problémák tárgyalásos úton történő rendezése. A szovjet kormány Erdély hovatarozásának kérdését is napirenden kívánta tartani, mivel olyan értesülései voltak, hogy a fehérgárdisták kiképzőbázisai Erdélyben vannak, és a román hatóságok onnan csoportosítják át őket a Dnyeszter mellé.

1922 júliusában a német fővárosban kétszer tárgyaltak magyar diplomaták Szovjet-Oroszország vezető külpolitikusával és berlini nagykövetével. Személy szerint először a szovjet ügyekben a hadifogolycsere rendezése révén tapasztalatokat szerzett *Jungerth Mihály*, majd *Kánya Kálmán*, a magyar külügyminiszter állandó helyettese.

A két állam külpolitikusai közötti, 1922-es találkozók a két világháború közötti szovjet-magyar kapcsolatok egy jellemző vonására irányítják a figyelmet. A Szovjetunió megtámadásának időpontjáig a magyar külügyi apparátusnak a Szovjetunióval szemben követett politikai gyakorlatában a pragmatizmus háttérbe szorította az ideológiai megfontolásokat. Ugyanez mondható el a szovjet külpolitikáról is, amelynek Magyarországhoz fűződő viszonyát 1920 után nem a két rendszer eltérő jellege, hanem a Szovjetunió közvetlen államérdekei, és az adott nagyhatalmi konstelláció határozták meg. A genovai és berlini tárgyalásokon a magyar vezetésben több opció fogalmazódott meg, nem csak a kizárólagos szovjet orientáció gondolata. Az Antant egyes hatalmai felé történt közeledési kísérletek megghiúsulásával, és a kisantantnak a francia politika érdekkörébe kerülésével Magyarország a korabeli európai status quo-val szemben álló, vagy a területi felosztásokkal elégedetlen nagyhatalmak felé is orientálódhatott. Ezek közül kettő, Németország és Szovjet-Oroszország a rapallói szerződés révén szövetségi viszonyra léptek egymással. A magyar külpolitika erre a szövetségre támaszkodva próbálhatta meg érdekeinek érvényesítését az európai politikai színtéren. Az 1922-es magyar-szovjet tárgyalásokon nem született érdemleges, hivatalos okiratban deklarált eredmény, csupán annyi, hogy – a diplomáciában megszokott frázissal élve – a felek megállapodtak a megbeszélések folytatásában. Nyilvánvaló volt, hogy egyik fél sem akarja a szálakat véglegesen elvágni, de magyar részről nem ösztönözték a tárgyalások diplomáciai síkon történő folytatását. Ez alapvetően a magyar külpolitikai elit és a politikai közvélemény között e

kérdésben mutatkozó nézetkülönbségekkel, illetve a főhatalmat gyakorló *Horthy Miklós* szovjetellenes magatartásával volt magyarázható.

Bécs, 1940 – Döntés a Belvedere palotában

1939 végén - 1940 elején Magyarország rendkívül kényes geopolitikai környezetbe került. Lengyelország német megtámadása után a Szovjetunió érvényesítette az 1939. augusztus 23-i német-szovjet meg nem támadási egyezmény titkos záradékában rögzített igényét Belorusszia és Ukrajna nyugati vidékeire. A szeptember 17-én lengyel területre behatoló szovjet csapatok kevesebb, mint tíz nap alatt megközelítették a magyar határt, s 28-án felvették a hivatalos érintkezést a magyar határőrizeti szervekkel. Így az 1938-1939 folyamán revíziós sikereket elkönyvelő magyar állam Németország mellett az európai kontinens keleti régióinak sorsát legnagyobb mértékben meghatározó másik nagyhatalommal is közvetlen szomszédságba került. A hatalmi pozícióit dinamikusan erősítő Szovjetunió 1940 során tovább gyarapította területeit egykori finn, balti és román országrészek saját fennhatósága alá vonásával. A magyar politikai elit józanul tekintett erre a megváltozott helyzetre, s a megfelelő súllyal kezelte Moszkva növekvő kelet-európai ambícióit és szerepvállalását, illetve a szomszédságból fakadó következményeket. A szovjet külpolitika 1939 augusztusi irányváltása után Magyarország szerepe felértékelődött a Szovjetunió külkapcsolatainak rendszerében, elsősorban a Romániával szembeni érdekközösség miatt. Ennek köszönhető, hogy az 1940-es év a magyar–szovjet kétoldalú diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok kiteljesedését hozta magával.

Ennek megnyilvánulásaként 1940. február 7-én felállították a TASZSZ első budapesti kirendeltségét. 1940. június 26-án, éppen a Romániának átadott ominózus ultimátum napján, az OK(b)P KB Politikai Irodája katonai attasét nevezett ki Budapestre. Ez óriási horderejű lépésnek számított, hiszen a szovjet vezetés egészen 1934-től, a két állam közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele óta, nem tartotta szükségesnek egy ilyen poszt létrehozását. Alig több mint két hónappal később a Szovjetunió felállította régóta várt budapesti kereskedelmi képviselőt. A képviselőten dolgozók létszámát alig néhány hét alatt hat főre emelték, ami azért volt feltűnő, mert a két ország diplomáciai kapcsolatait rögzítő, 1934. február 4-i és 6-i okmányok értelmében a budapesti szovjet kereskedelmi képviselő létszámát három főben maximalizálták. Hosszú várakozás után került viszont sor *Faragho Gábor* vezérezredes, moszkvai magyar katonai attasé hozzájárulási okmányainak (agrément) kiállítására. Az erre vonatkozó döntést *Vlagyimir Gyekanazov* külügyi népbiztos-helyettes 1940. június 13-án közölte *Kristóffy József* magyar követtel. Az

1940 október elején készített kimutatások szerint mindkét állam esetében az adott külképviseleten dolgozó munkatársak száma jóval meghaladta az 1934-ben előírányzott 10, illetve 14 fős limitet. Mindez arra enged következtetni, hogy mindkét külügyi vezetésnek érdekében állott saját külképviseleti apparátusának minél hatékonyabb működtetése a másik országban. A Szovjetunió és Magyarország közti, meglehetősen gyér kereskedelmi forgalom élénkítését nagymértékben hátráltatta, hogy a két ország nem rendelkezett a közvetlen áruforgalmat szabályozó keretegyezménnyel. A kereskedelmi viszony rendezésére irányuló magyar kérelmet Kristóffy nem sokkal akkreditálása után, már 1939-1940 fordulóján átnyújtotta a Budapest által javasolt export-import áruk listájával együtt. A magyar-szovjet kereskedelmi és hajózási egyezményt 1940. szeptember 3-án parafálták Moszkvában.

A két állam normalizált viszonya azonban soha nem jutott olyan szintre, amely lehetővé tette volna az érdekezonságukat meggyőzően manifesztáló bilaterális politikai egyezmény aláírását. Amikor Kristóffy 1939. október 25-én átadta megbízólevelét *Mihail Kalinyinnak*, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa elnökének, Csáky István külügyminiszter szóbeli intencióinak megfelelően felvetette, hogy Budapest és Moszkva egy későbbi időpontban kössön olyan paktumot, amely megfelelőképpen demonstrálja államaik jószomszédi viszonyát. Nincs ugyanakkor írásos nyoma annak, hogy a szovjet külügyi irányítás ezt követően valaha is felvetette volna a két állam viszonyát szabályozó politikai egyezmény megkötésének kérdését. Ugyancsak nem találtunk arra vonatkozó dokumentumot vagy adatot, hogy a magyar vezetés még egyszer hivatalosan kezdeményezte volna, hogy Magyarország és a Szovjetunió valamilyen módon: barátsági vagy megnemtámadási egyezmény formájában rögzítse a szomszédság következtében kialakult kényszerű együttélés alapelveit, vagy a kölcsönös érdekeik által biztosított kooperáció lehetőségét. A szovjet politikai felfogás a Szovjetunió 1941 júniusi megtámadásáig azt vallotta, hogy a Romániával szembeni magyar területi követelések jogosak és megalapozottak. Jóllehet, az ezt deklaráló politikai nyilatkozataikban a szovjet vezetők nem abból a megfontolásból indultak ki, hogy majdan ez lehet a két állam vitájának reálisan és igazságosan, az etnikai elveknek megfelelő lezárása. A Magyarország melletti állásfoglalást elsősorban a Szovjetunió délkelet-európai hatalmi ambíciói diktálták: a szovjet külpolitika balkáni pozícióinak megőrzése és erősítése miatt a saját érdekszférájának tekintette Romániát, s egy olyan román állam meglétében volt érdekelt, amely fölé könnyebben kiterjesztheti befolyását. A magyar-román területi ellentétek kiélezése és fegyveres úton megkísérelt megoldása Moszkva számára alkalmasnak tűnt arra, hogy destabilizálja Hitler szövetségi rendszerét, s veszélyeztesse a német

haderő számára létfontosságú romániai olajmezők zavartalan kitermelését. Egy fegyveres konfliktus okozta zűrzavar további ürügyet szolgáltatott a szovjet csapatok beavatkozására, s további térnyerésére a Duna-delta térségében vagy Moldvában.

A szovjet vezetés nem tudott arról, hogy a Bécsbe érkező magyar és román delegátusoknak egy kötelező érvényű döntőbírói határozat előzetes és feltétel nélküli elfogadásába kell majd beleegyezniük, ezért Moszkva csak a Turnu-Severinben megszakadt tárgyalások folytatására számított. Augusztus 26-án a bukaresti szovjet követ azt írta jelentésében a román külügyminiszterrel folytatott beszélgetésére hivatkozva, hogy a tárgyalásokat 28-án vagy 29-én fogják felújítani. A *Friedrich Schulenburg* moszkvai német nagykövet és *Vjacseszlav Molotov* külügyi népbiztos közötti, augusztus 29-i megbeszélésen Erdély kérdése nem került szóba, s a német diplomata egyáltalán nem említette, hogy milyen jellegű alkudozások kezdődtek aznap Bécsben, illetve, hogy a német diplomácia kész tények elé kívánja állítani a magyar és a román küldötteket. A szovjet stratégiai érdekeket kifejezetten sértette, hogy a terület státuszát végül egy olyan nagyhatalmi diktátum döntötte el, amely létrehozásában Németország játszotta a főszerepet, s amelyből kihagyták a Szovjetuniót. Molotov a döntőbírói egyezmény kihirdetésének másnapján ismét fogadta Schulenburgot, akivel közölte, hogy a német kormány megsértette az 1939. augusztus 23-i német–szovjet megnemtámadási egyezmény 3. cikkelyét, mivel nem tájékoztatta előre a szovjet kormányt, hanem csak utólagosan hozta tudomására a döntőbírói döntését, mint tény. A tengelyhatalmak által Románia területi épségének védelmére nyújtott garancia végképp keresztülhúzta a szovjet számításokat. Szeptember 21-én a Külügyi Népbiztosság közel-keleti osztályának vezetője a Gyekanzov számára készített feljegyzésében úgy értékelte a döntőbírói egyezmény jellegét és Hitler aktív szerepét a magyar–román konfliktus eldöntésében, mint újabb lépést „azoknak a terveknek a megvalósításában, amelyek célja az előretörés a Fekete-tenger és a tengerszorosok felé, és a Duna-medence államainak teljes alárendelése”.

1940 tavaszán és nyarán a nemrég szomszédokká vált Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai „felszálló ágba kerültek”. Ennek alapját a Romániával szembeni érdekezésség teremtette meg, amelyben az Erdély területi státuszának megváltoztatására irányuló magyar igyekezet találkozott a Szovjetunió Romániát sújtó korabeli hatalmi doktrínájával. Magyarország elemi érdeke volt, hogy a Szovjetunió és Románia közötti feszültség fennmaradjon és ne csökkenjen, míg a Szovjetunió stratégiai érdeke volt, hogy egy adott pillanatban a Magyarország és Románia közötti feszültség lehetőleg a végletekig fokozódjon. Az összehangolt cselekvés lehetősége mindkét ország politikai elitje számára nyilvánvalóvá vált, de

ez mégsem vezetett tényleges politikai vagy katonai kooperációhoz. A magyar–román területi vita mihamarabbi lezárását előirányzó német tervek, s ennek következtében a második bécsi döntés előkészítésében játszott aktív német szerep, valamint a döntőbíróvágra adott szovjet reakció komoly hatással volt a német–szovjet viszony jellegére. A két állam kapcsolatait hivatalosan új alapokra helyező s szoros együttműködéssé változtató, 1939. augusztus 23-i megnemtámadási egyezmény aláírása óta már jelentkeztek kisebb-nagyobb repedések a német–szovjet viszonyban. Az első nyílt törést azonban éppen a második bécsi döntés megítélése következtében kialakuló, gyökeresen ellentétes nézőpontok eredményezték. A szovjet vezetés számára ez rávilágított a megnemtámadási egyezmény eltérő értelmezési lehetőségeire, mellőzésének lehetőségére, s a mellőzés következmények nélkül maradására.

Válogatott irodalom

- Gafencu, Grigore: Misiune la Moscova 1940–1941. Culegere de documente. București, 1995.
- Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. kiadás. Budapest, 1988.
- Kolontári Attila: Magyar–szovjet tárgyalások a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről (Berlin, 1924). In: Kutatási füzetek 5. Szerk.: Ormos Mária – Kánya József – Palkhoffér Mónika. Pécs, 1999.
- Kolontári Attila: A magyar–szovjet viszony alakulása 1925 és 1934 között. In: A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének közleményei. 5. köt. Szerk.: Kolontári Attila. Szekszárd, 2002.
- L. Balogh Béni: A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. Csíkszereda, 2002.
- Pastor, Peter (szerk.): A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. Budapest, 1992.
- Seres Attila: Magyar–szovjet titkos tárgyalások Genovában 1922-ben. Bánffy Miklós magyar külügyminiszter feljegyzései. In: Fons, 2001/3.
- Seres Attila: Újabb szovjet dokumentumok a második bécsi döntés és a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez (1940). In: Pont, 2004/1.
- Avdejev, A. A. – Ungureanu, M. R. (red.) Szovjetszko-ruminszkije otnosenyija. (T. 1. 1917–1934. T. 2. 1935–1941.) Dokumenti i matyeriali. Moszkva, 2000.
- Gorogyeckij, Gabriel. Rokovoj szamoobman. Sztalin i napagyenyie Germanyii na Szovjetszkij Szozuz. Moszkva, 2001.
- Iszlamov, T. M. (otv. red.) Transzilvanszkij voprosz. Vengero-ruminszkij tyerritorialnij szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokumenti. Moszkva, 2000.
- Mamedov, G. E. (glav. red.) Dokumenti vnyesnyej polityiki. 1940 – 22 ijunyja 1941 g. T. 23. Kny. 1-ja. 1 janvarja – 31 oktyjabrja 1940 g. Moszkva, 1995.
- Siskin, V. A. Sztanovlenyije vnyesnyej polityiki poszlerevoljucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitalisztyicseszkiy mir. Szankt-Petyerburg, 2002.